

22. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII – XVIII вв. – Харьков, 1964.
23. Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній та Слобідській Україні в 50 – 70-х рр. XVII ст. – К., 1960.
24. Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье. – М., 1988.
25. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. – К., 1932.

Аннотація

Рассмотрена роль колонизации переселенцами с Левобережной и Правобережной Украины Слобожанщины в XVI – XVII вв.

Ключевые слова: украинський етнос, колонізація, Слободська Україна, переселенці, поселення, адміністративне устроїство.

Annotation

The role of Sloboda Ukraine colonization in 16-17 centuries by Ukrainian migrants from Right and Left – bank Ukraine was considered.

Key words: Ukrainian ethnicity, colonization, Sloboda Ukraine, migrants, settlements, administrative structure

УДК 94: 35(477-25) «14/15»

**Юрій Бідун
(Київ)**

ОБОРОНОЗДАТНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV – ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

Визначено сприятливі і несприятливі тенденції захисту Київської землі другої половини XV – першої половини XVI ст., проаналізовано вплив соціально-економічних відносин на обороноздатність, а також здійснена спроба охарактеризувати оборонний потенціал Київщини.

Ключові слова: Київська земля, Велике князівство Литовське, обороноздатність

Аналіз проблем, що стосуються Київської землі другої половини XV – першої половини XVI ст., важливий з огляду на отримання певного державотворчого досвіду. Висвітлення особливої ролі центральних земель сучасної України в Східній Європі пізнього середньовіччя неабияк піднімає авторитет Київщини сьогодні.

У XIX ст. такі науковці як В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Довнар-Запольський, П. Клепатський, Ф. Леонтович, М. Любавський, М. Грушевський та інші видали ряд праць, присвячених політичним, соціально-економічним та культурним процесам прикордонних українських земель як у складі Великого князівства Литовського, так і Королівства Польського. Хоча більшість із них і розглядали українські землі як невід’ємну частину російського історичного простору, проте їхні дослідження залишаються актуальними до сьогодні, а їхню роль у розвитку світової литуаністики важко переоцінити.

В радянській час наукових розвідок, що стосувались поставлених питань, майже не проводились. Велике князівство Литовське розглядалося як держава-загарбник, другорядний об’єкт у вивченні української історії. Про аналіз історичного розвитку окремих земель, зокрема Київщини, мова не йшла.

Величезна прогалина в литуаністиці попереднього етапу наукових досліджень сприяла негативним тенденціям сьогодні. В сучасній історіографії процеси, що стосуються українських земель у складі Великого князівства Литовського, ґрунтовно аналізують лише декілька дослідників, а саме В. Василенко, О. Русіна, Б. Черкас, Ф. Шабульдо, Н. Яковенко та інші.

Київська земля була вагомою складовою Великого князівства Литовського. Проте прикордонне зі степом розташування робило її зоною безперервних конфліктів кочового і землеробського світів. Зважаючи на це, важливо визначити рівень обороноздатності Київської землі та труднощі, що виникали під час її захисту. Тому метою цієї наукової розвідки є необхідність дати характеристику політичним процесам та їх впливу на захист краю. Не менш важливим є визначення того, наскільки розвиток соціально-економічних відносин сприяв захисту Київщини. Необхідно з’ясувати також, чи могли наявні ресурси забезпечити оборону Київської землі в повній мірі.

Середину XV ст. можна вважати переломною в геополітичній системі Східної Європи. Київська земля ще з 1362 р. залишалася складовою Великого князівства Литовського. Проте через століття її становище відносно щойно сформованих центрів стає зовсім іншим. Зміна в розстановці політичних сил викликала негативні явища в подальшій історії південноруських

земель. На перший погляд, це мало лише опосередкований вплив на обороноздатність Київської землі. Але те, що ці території знаходилися на окраїнах обширного (наприкінці XV ст. вже фактично унітарного) Великого князівства Литовського, доводить протилежне. З стратегічної точки зору Київщина опинилася у край невідгданому положенні.

Починаючи з XIII ст. головна загроза існуванню новоутвореної Литовської держави знаходилася на півночі. Це були хрестоносці Тевтонського (Пруського) ордену. Проте, протягом першої половини XV ст. впливи Ордену помітно послабшали. В результаті Торунського миру (1466 р.) Польське королівство повернуло собі деякі території, отримавши вихід до Балтійського моря. Тевтонський орден визнав себе васалом польського короля і з цього моменту перестав загрожувати своїм сусідам.

Замість пруських рицарів на північному сході помітно міцнішає нова загроза Великому князівству Литовському – Московське князівство. Цьому противнику Литва змушена була протидіяти самостійно, оскільки Польське королівство спрямовувало свою увагу на щойно утворену Турецьку державу, кордони якої дедалі ближче наближались до її земель. Крім того, поляки природно не були зацікавлені в боротьбі з московитами, оскільки не мали з ними спільних рубежів. Лише їх союзництво із причорноморськими ординцями, що постійно загрожували Західному Поділлі, і персональна унія з литовцями, змушували дивитися на них як на потенційних ворогів.

Велике князівство Московське ставало дедалі міцнішим. Ще у 1408 р. було укладено мирний договір між Вітовтом і Василем I. Пауза у відносинах двох найвпливовіших держав регіону тривала аж до війни 1487 – 1494 рр. Якщо у період Ольгерда і Вітовта відчувалася явна гегемонія Литви у Північно-Східній Русі, то в подальшому ця роль переходить до Московщини. Остання дуже вдало використала це перемир'я. Наприкінці XV ст. Москва серйозно випередила Вільно у поширенні свого впливу в регіоні. Підпорядкувавши собі майже всі землі, що знаходилися поза сферою впливу литовців, великі московські князі починають зазіхати на інші руські землі (білоруські і українські). Боротьба з Московщиною, що сконцентрувала набагато більші ресурси проти своїх противників, з цього моменту вимагала від Великого князівства Литовського надзвичайного напруження сил [1, с. 93].

Особливо небезпечною для Київської землі склалася ситуація в Південно-Східній Європі, а саме на крайньому заході так званого Великого степу. Засновник Кримського ханства і правлячої династії Хаджі-Гірей I (1443 – 1466) головними своїми союзниками вважав Велике князівство Литовське і Королівство Польське, а також Київське князівство на чолі з Олельком Володимировичем (1440 – 1454) і Семеном Олельковичем (1455 – 1470). Саме завдяки цим союзницьким відносинам йому вдалося у 1455 р. знищити на Поділлі орду Саїд-Ахмета – головного політичного суперника Кракова, Вільна, Києва, Москви і Кіркору в Дністрово-Донському степу 40 – 50-х рр. XV ст. Наступний правитель Криму, син Хаджі-Гірея I – Менглі-Гірей I теж спочатку як і батько, вважав своїм головним союзником Велике князівство Литовське і Королівство Польське. Але починаючи з середини 70-х рр. XV ст. ситуація починає кардинально змінюватися. Зважаючи на зближення великого князя Литовського та короля Польського Казимира IV з ханом Великої Орди Ахматом, Менглі-Гірей I також почав шукати нових союзників і у 1474 – 1475 рр. уклав договір з суперником Великого князівства Литовського і Великої Орди Великим князівством Московським. Встановлення над Кримським ханством у 1475 – 1478 рр. протекторату Оттоманської Порти з її планами розгортання експансії у Східній Європі остаточно пертворили Менглі-Гірея I на ворога Вільно та Кракова. Фактично Східна Європа була розділена на два ворожих табори, що постійно перебували у політичній конфронтації [2, с. 21].

Таким чином, з середини XV ст. Велике князівство Литовське опиняється сам на сам з двома наймогутнішими державами Східної Європи – Московським князівством і Кримським ханством. Попри те, що кожне з них дбало, перш за все, про власні інтереси, вони частіше виступали союзниками, ніж противниками, особливо, якщо мова йшла про боротьбу із Великим князівством Литовським. Співвідношення сил змінилося не на користь Вільна. Кількість населення литовсько-руських земель вкрай не відповідала тій площі, яку воно намагалось контролювати. Коли ж на приєднані менше ніж за півстоліття території почали одночасно претендувати сусіди, у Литві дедалі частіше проявлявся дефіцит військової сили і ресурсів. В цій ситуації великокнязівське правління вважало пріоритетнішим спрямувати всі сили для оборони східних прикордонних територій.

Отже, державна влада не мала можливості посилити обороноздатність південних земель, бо прагнула захистити ті території, які потребували цього в першу чергу. Київська земля хоч

формально опинилася затиснутою між ворогів, в їх число не входила. Щоб захопити Київ, Москві потрібно було приєднати й утримати хоча б Смоленськ з прилеглими дрібними князівствами. Таким чином, з півночі Київщина, до певного часу залишалася в безпеці. На півдні вона й до того зазнавала частих і спустошливих набігів зі степу, яким вкрай важко було протистояти. Через це її захист вважався справою малоуспішною і в більшості випадків безрезультатною. Тому оборона Київської землі відходить на другий план і поступається загальнодержавним інтересам. Фактично це означало, що тягар захисту від степовиків цілком і повністю покладається на місцеву адміністрацію та населення.

Як вважав П. Клепатський, загроза зі степу не залишалася без уваги Вільно. Спочатку литовські правителі намагалися залагодити ситуацію зі степом дипломатичними методами. Важливу роль в цих стосунках відігравали так звані «упоминки», своєрідна данина, за допомогою якої князі Литви намагались відкупитись від агресії. Але цей спосіб виявився малоефективним [3, с. 121].

Першою подією, яка започаткувала негативні тенденції в обороні південноруських земель, була ліквідація удільних князівств і централізація влади у Великому князівстві Литовському. У 1470 р. помер останній удільний князь Київської землі Семен Олелькович. На той час Київщина включала в себе всі південнолитовські землі, за винятком Західного Поділля, і мала змогу користуватися значними ресурсами для захисту від постійної агресії з півдня. Теоретично це повинно було б мати позитивні наслідки, оскільки дозволило б спрямувати значно більші сили на захист південних рубежів. На практиці ж вийшло з точністю до навпаки. Під тиском кримців південні кордони Литовсько-Руської держави відсунулись далеко на північ. Якщо урядовці Семена Олельковича ще зазначали, що фортеці Очаків і Тягинь, Тавань, Чичикалей (на узбережжі Північного Причорномор'я) належать їм, то після 1492 р. про це не лишається й згадки. Кордони Київщини відступили до річок Тясмину (притоки Дніпра), Синюхи й Савранки (приток Південного Бугу) і Єгорлика (притока Дністра) [4, с. 74].

Внаслідок посилення кочових набігів і ліквідації суверенітету, суспільство Київської землі також почало зазнавати суттєвих змін. Як констатує М. Грушевський, у XV ст. перед страшним нашестям Менглі-Гірея (1482 р.) Київщина була достатньо заселеною [5, с. 440]. Київська земля мала хороші соціальні передумови для вдалого відбиття степових атак. В першу чергу, завдання оборони покладалося на князів, землян, бояр і панів. Саме через їхній обов'язок служити «конно і збройно» вони звільнялися від податків і фактично ставали привілейованим населенням. Місцевих князів у Київській землі було вкрай мало. За словами М. Грушевського «...в 30-х рр. XVI в. на Київщині не бачимо ні одного хоругвового рода...», тобто заможних панів і магнатів [6, с. 33]. Дані, наведені П. Клепатським, засвідчують, що на Київщині було близько 60 прізвищ знатного населення [3, с. 123]. М. Володимирський-Буданов збільшує цю цифру до 117, включаючи сюди й дані з польського Поділля [4, с. 118].

У XV ст. вагомим елементом сільського населення Київської землі були так звані «слуги». Це особи, що отримували ділянки землі з умовою несення військової служби і повного звільнення від податків. Вони також зустрічаються в люстраціях XVI ст., але вже в далеко не такій кількості. Інколи все населення села складалося з одних лише слуг. П. Клепатський зазначає, що у XV ст. з 479 дворів Київщини 187 належали слугам. А це близько третини від всього населення [3, с. 229]. Ці слуги, якими наповнювались тогочасні села, зобов'язані були захищати кордони від ворогів. З іншого боку самі поселенці, користуючись сприятливими умовами, створеними державою, охоче йшли в ці небезпечні місця і, будучи зайняті лише військовою службою, здобували тут серйозні бойові навички. Поселенці XV ст. зовсім не схожі на ті беззахисні маси беззбройних селян, яких потім татари зганяли тисячами на чорноморські рабовласницькі ринки. Слуги являли собою майбутню козаччину, але не стояли в опозиції до держави і служили їй як невід'ємна складова тогочасної системи. Вони не вимагали ніяких станових прав, бо в тодішніх умовах це було зайвим. Більше того, зустрічаються випадки, коли слуги сплачували подимщину [4, с. 27].

Важливу роль в захисті південних рубежів Великого князівства Литовського відігравали міщани. В цьому контексті досить важливою є замітка М. Володимирського-Буданова про те, що «в деяких повітах (Черкаському і Канівському) міщани включають в себе майже все населення повіту» [4, с. 102]. В історичній науці довгий час панувала думка про невисоку бойову цінність даного суспільного прошарку. Проте, як стверджує Б. Черкас, з огляду на специфіку життя Київщини і Поділля видається сумнівним, щоб міщани були «недисциплінованими народними ватагами» [2, с. 43].

Важлива роль у обороні Київщини у XV – першій половині XVI ст. належала татарам. За popisом війська 1528 р. останні виставляли 673 коня. Під час збору земського війська на випадок вторгнення з боку степу литовські татари прикривали білорусько-литовські землі [2, с. 45].

У XV ст. країни Європи дедалі більше використовували найманців. Як свідчила практика, місцеві війська зі старими методами ведення війни були неефективними. Найважливішим військовим елементом в Україні було наймане військо. Литовсько-руська влада досить рано дійшла до думки про необхідність утримання на порубіжжі особливих гарнізонів – з 20-х рр. XVI ст. Вже тоді кількість такого підрозділу визначалась в 2000 осіб. Першопочатково це були господарські бояри, що посилалися в Україну «на пенезях». З кінця 30-х рр. вже збирався спеціальний податок на утримання війська для України. Проте, вірогідно, цього війська також не вистачало [7, с. 65].

Нові соціально-економічні порядки, що з'являються на Київщині наприкінці XV ст., шкодили обороноздатності краю. Внаслідок їх виникнення тут з'явився ряд протиріч, що не дозволяли в повній мірі спрямувати людські ресурси на боротьбу з степовиками.

Як зазначав М. Любавський, в XV – XVI ст. податки в Подніпров'ї були одними з найнижчих у Великому князівстві Литовському. Попри це, завдяки особливому розташуванню Подніпровських волостей і по мірі того, як збільшувалися їхні фінансові зобов'язання, серед селянства цих територій розвивалось бажання уникнути оплати данини і податків [1, с. 94]. Влада всіляко протистояла цьому. Судячи з указів і грамот, виданих урядовцям, що перебували на службі в цьому регіоні, врешті-решт, все населення Подніпров'я повинно було стати «непохожим» [8, с. 385]. Замість цього Дике поле наповнювалось повністю неконтрольованим з боку держави бродницьким елементом, відомим в подальшому як козацтво.

Як в Литві, так і в Польщі основним джерелом землеволодіння було пожалування державних земель приватним особам. Справа погіршилась, коли правом роздачі землі почали зловживати воєводи і старости. Уже з кінця XV ст. старости могли роздавати боярству у тимчасове користування ділянки землі для «правильного отпращенія служби» [4, с. 102]. Таким чином, негативні тенденції в обороні південно-руських земель також виникали через недосконалу систему місцевої урядової адміністрації і управління Великого князівства Литовського. З початку XVI ст. повсюдно у Литовській державі можна спостерігати прояви розпаду общинного землеволодіння і збільшення внаслідок цього приватного. Існування такого типу феодальних маєтків, що майже не були пов'язані між собою, було неефективним у боротьбі зі степовою загрозою, адже колективна оборона завжди дієвіша, ніж поодинокі.

Абсолютна більшість вчених, які аналізували соціально-економічний устрій Київської землі в литовський період, схиляються до думки, що існування такого стану як слуги (або козаки) було вкрай не вигідно місцевим землевласникам, адже ресурси, як показують численні люстрації й переписи, також були обмеженими.

З цього випливає, що уряд Великого князівства Литовського замість того, щоб залучати до оборони регіону якнайбільше людей, спирався лише на найзаможніший і найбагатший прошарок суспільства. В протистоянні з кочовим світом це було суттєвим недоліком, тому що в степу кожен вершник був і воїном. Реалії, що визначали становище Київської землі у першій половині XVI ст., були несумісними з загальнолитовською політикою та суттєво погіршували і без того негативну військову ситуацію в південних руських землях.

Головна роль в обороні Київщини належала саме замкам і фортецям. Замок і острог, містечко, що було при ньому, були не просто головними, а часто і єдиними постійними поселеннями повіту. У Литовській державі з часів київських князів Рюриковичів і перших литовських князів уціліло три лінії замків: північна – по Десні, Дніпру і Прип'яті; друга середня – від гирла Десни через серединні землі до виток Росі і Тетерева; третя південна – від нижнього Дніпра через верхній Буг до Дністра. Лінія по Сулі, тобто по лівому березі Дніпра, була зовсім занедбаною. На першій з них знаходилися замки Любеч, Мозир, Овруч. На другій – Остер, Київ і Житомир. На третій – Канів, Черкаси, Звенигород, Вінниця, Брацлав (лінія закінчувалась в польському Поділлі Баром і Кам'янцем). Це все, що залишилось від масштабних укріплень давньокиївського і давньолитовського періодів. Але і вказані лінії наприкінці XV – на початку XVI ст. в багатьох місцях були прорвані широкими прогалинами-пустками. Так, в середній лінії здавна відомі міста Білгород, Василів, Котельне, Гулельники, Ростовиця існували або у вигляді городищ, тобто залишків насипів, по яких тогочасні люди дивувались їх величчю і значущістю, чи у вигляді селищ, чи навіть відкритих сіл. На третій лінії у XV – XVI ст. зовсім не залишилось укріплень по Сулі, а на правому березі Дніпра вже не існувало Звенигорода. Люстратори Брацлава

ще у XVI ст. звертали на це особливу увагу, оскільки такий прорив робив неможливим зв'язок Прибузьких замків з Черкасами і Каневом [4, с. 74].

Варто зазначити, що і вцілілі замки утримувались недбало. У звітах ревізорів, повних суму і невдоволення, відмічались серйозні дефекти як в будівництві, так і в способах утримання оборонних споруд. «В цьому відношенні люстрації є суцільним звинувачувальним актом», – зазначав свого часу П. Клепатський [3, с. 128].

Попри те, що населення українських земель змушене було пасивно оборонятися, існував ряд важливих нюансів, які ще на початку XVI ст. помітила литовська влада. Їх врахування і використання дозволило б збільшити ефективність навіть такого роду захисту до максимуму. Суцільна степова пустеля зумовлювала виникнення спеціально визначених шляхів, якими зазвичай татари рухалися з Перекопу у польсько-литовські й московські землі. Це були швидше напрямки, аніж точно визначені дороги. Під час руху татари користувалися орієнтирами (джерелами, річками, курганами, дорогами), щоб не заблукати в степу. Ці шляхи мали свої відгалуження і роздоріжжя. Київської землі стосувались два таких шляхи – Чорний і Муравський. Знаючи, як в загальному рухалися агресори, не важко було б загородити їм дорогу більш-менш сильними сторожовими пунктами [3, с. 122].

Поряд з цим існував ще більш ефективний метод боротьби з татарами. Оборона в відкритому степу носила небезпечний характер, бо кочовики тут мали беззаперечну перевагу і майстерно володіли мистецтвом ведення кінного бою. Ситуація кардинально змінилася б при перенесенні оборонних пунктів до річок. На Дніпрі існував ряд чудово укріплених природою островків, через що шанси на успішний захист зростали в геометричній прогресії. Тут достатнім було б навіть заснувати кілька дрібних форпостів. Татарські шляхи в багатьох місцях проходили поблизу річок або ж безпосередньо пересікали їх, а власного флоту в них не було. Про це зазначали відомі політичні діячі Великого князівства Литовського у 20 – 30 рр. XVI ст. На той час, до речі, й припадають перші згадки про спробу використання таких методів оборони. Проте, тоді вони ще не були реалізовані.

Отже, обороноздатність Київщини з середини XV ст. дедалі більше послаблюється. І в цьому не можна звинувачувати лише Велике князівство Литовське, як це робили деякі історики XIX ст. Негативні тенденції намітилися після зміни геополітичних відносин у Східній Європі. Литовсько-Руська держава опинилася заручником цих процесів.

Причини послаблення Київщини крилися не лише в зовнішніх, а й у внутрішніх факторах. Велике значення мала ліквідація Київського удільного князівства у 1471 р., в результаті якого зменшується кількість осіб, що були здатні захищатися від татар. Внаслідок утвердження феодалних відносин у Київській землі виникав ряд протиріч, що не дозволяли в повній мірі спрямувати людські ресурси на боротьбу з степовиками. Недосконала система місцевого самоуправління, його децентралізація також заважали організації захисту південних кордонів Великого князівства Литовського. З XVI ст. неухильно модифікуються польські порядки, вкрай нечітко розмежовується приватне і державне право власності. Наслідки цих процесів не могли бути позитивними.

І все ж залишався ряд факторів, що сприяли захисту України від степовиків. Як і в староруський і ранньолитовський періоди існували замки, фортеці і остроги. Попри занедбаний стан, їх чисельність залишалася сталою. Посиленню обороноздатності сприяло б будівництво нових замків. Уряд Вільна дедалі більше усвідомлював стратегічність точок перетину водних і сухопутних шляхів.

Населення південних земель Великого князівства, таким чином, мало хороші умови для успішного супротиву кочовим ордам. Але через недостатньо активну, а в деякій мірі – невмілу соціально-економічну політику центру і невпорядковану систему урядової адміністрації, вони зводились до мінімуму.

Джерела та література:

1. Любавский М. К. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский. – М., 1904. – 376 с.
2. Черкас Б.В. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502-1540): дис. канд. іст. наук: 07.00.01: «історія України» / Б.В. Черкас. – К., 2003. – 198 с.
3. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период / П. Г. Клепатский – Біла Церква, 2007. – 595 с.
4. Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной Росии отъ половины XV века до Люблинской Унии / М. Ф. Владимирский-Буданов – К., 1891. – 210 с.

5. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. / М. С. Грушевський – К.: Наукова думка, 1991. – 542 с.
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський – К., 1992. – Т. V. – 687 с.
7. Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. / М. В. Довнар-Запольский – М., 1908. – 188 с.
8. Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута. Исторические очерки / М. К. Любавский – М., 1892. – 884 с.

Аннотація

В статтє определено благоприятные и неблагоприятные тенденции защиты Киевской земли второй половины XV - первой половины XVI в., Проанализировано влияние социально-экономических отношений на обороноспособность, а также предпринята попытка охарактеризовать оборонный потенциал Киевщины.

Ключевые слова: Киевская земля, Великое княжество Литовское, обороноспособность.

Annotation

In the article the favorable and unfavorable trends in protection of the earth the second half of XV - the first half of the XVI century., Analyzed the impact of socio-economic relations in defense, as well as an attempt to describe the capabilities of Kyiv region.

Keywords: Kyiv land, the Grand Duchy of Lithuania, defense

УДК 94 (477. 85) "13"

**Павло Бірюк
(Київ)**

ЗОВНІШНІЙ ПРОТЕКТОРАТ НАД ВЕРХОВСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ В XIV ст.

Розкриваються основні причини, шляхи та особливості зміни зовнішнього протекторату над Верхньоокськими територіями протягом XIV ст. З'ясовано місце даних земель у міжнародних відносинах Східної Європи

Ключові слова: протекторат, верховські князі, володіння, агресія

На сучасному етапі перед вітчизняною історичною наукою постала потреба у більш детальному дослідженні окремих регіонів нашої держави та їх місця у знакових історичних подіях. Історія ж Верховських земель викликає особливий інтерес, так як довгий час вони знаходились на периферії історичної думки і досліджувались лише епізодично.

Період існування Верховських князівств, у порівнянні із землею Київською чи Волинською, не позначився вагомим внеском у розвиток української державності, а у вітчизняній історії залишив лише епізодичний слід. Передусім, це було спричинено складним геополітичним становищем цих земель. Їх прикордонне розташування змушувало місцеву еліту шукати постійної підтримки зі сторони сусідніх, більш могутніх та стабільних держав, а саме Великого князівства Литовського та Московської держави. Тому характерною ознакою розвитку політичного життя Верховських князівств стала зміна литовського чи московського протекторату з метою уникнення анексії власних володінь. Нашим завданням виступає необхідність визначити, на яких засадах відбувався зв'язок князів з сюзереном, а встановлення васалітету було добровільним чи здійснювалося шляхом військового тиску.

У вітчизняній та зарубіжній історіографії немає конкретних напрацювань по даному питанню. Здебільшого дослідники лише побіжно вказували на вплив Вільно чи Москви на Верховський регіон. Проте, можемо виділити праці М. Любавського [1], Ф. Леонтовича [2], В. Антоновича [3], О. Зотова [4], О. Шекова [5], Ф. Шабульда [6]. Наявна джерельна база дозволяє з'ясувати рівень литовсько-московської участі у розвитку Верхнього Пооччя.

Формуванню основних зовнішньополітичних векторів діяльності верховських князів передувало ординське панування на даній території. Наприкінці XIII – на початку XIV ст. південні кордони Чернігівського князівства перебували в зоні набігів, а великі міста Чернігів, Глухів, Путивль, Курськ маючи значну чисельність населення, являлися чи не основними осередками, де свою активність проявляли татари. Північні міста – Новосиль, Одоєв, Карачев, Брянськ – були природно більш захищеними, тому за словами О. Зотова «центр исторической жизни передвигается на Сьверь, отъ низовьевъ Десны и Сейма къ верховьямъ этихъ рькъ и рьки Оки» [4, с. 189]. Присутність татар призвела до занепаду Чернігівського князівства, але з іншого боку сприяла політичному зростанню верховських князів, володіння яких до середини XIV ст. сформувалися як окремі уділи.